

KEMÉNY ZSIGMOND LELKI VÁLSÁGA.¹

Az Erdélyi Híradó körével való meghasonlása, majd *Korteskedésé*-nek visszas fogadtatása miatt Kemény egyideig tartózkodóan viselkedik a politikával szemben. De ha a politikai mozgalmakba nem elegyedik is bele és publicistikai munkásságot nem igen folytat, teljesen még sem fordul el a közviszonyoktól. Ámbár sajnálni kezdi azon néhány évet, amit «ezen kedves kis haza (t. i. Erdély) politikai cloacájába vetett»,² a korkérdéseket nemcsak figyelemmel kíséri, hanem azok közül egynémelyikhez hozzá is akar szólni. Főképen az unió és úrbér voltak ekkor az erdélyi közélet előtérben álló problémái. Ezekről vágyik még «rövid érintéseket» készíteni,³ egy unió körüli és egy úrbéri röpiratot a következő 1845. év februárjától kezdve nyár elejéig «összefércelni», aztán kiadni a *Korteskedés* III. és IV. füzetét, s ezzel végbúcsút mondani a politikai irodalomnak.⁴ — 1844 közepén néhány cikket ígér a sokféle szerkesztőség alatt tengődő Híradónak, ezen «árva lénynek», melynek bukását minden hibája mellett az erdélyi szabadelvűsögre károsnak tekintené.⁵ 1845 első felére szó van valami-

¹ Az előzményeket l. *Kemény Zsigmond pályaalapítási törekvéseit* tárgyaló régebbi dolgozatomban. (Irodalomtört. 1913. évf.)

² Levele Wesselényihez 1844 okt. 17. (Életképek, 1876.)

³ 1846 márcz. 14. lev.

⁴ 1844 okt. 25. lev. (Életképek, 1876.)

⁵ «Érintések» címen néhány cikk valóban jelenik meg Keménytől az 1845. évf. első számaiban (jan. 14-től). Jellemző Keményre az első cikk bevezetése: «Tizennyolcz hó tölt el, mióta a Híradó olvasó közönsége, mióta Erdély a hirlapirodalom hasábjain csekély nevemmel nem találkozék. Másfél év nép és egyén élete fölött ritkán vonul el minden nyom és változtatások nélkül. Ha kezemet szivemre tenném, érezni volnék kénytelen, hogy az már lassabban dobog. Reményeim kevesebbek. A politikai álmadozások hanyag véretem ritkán lázítják fel. Azon nagy szavak, mellyeket a közügyek Savonarolai és Demoulin Camilljai szünetlen hirdettek a napisajtó által és a közgyűléseken, régen is kevés hatással voltak ugyan reám, de most mákony erővel birnak és nem emelik, sőt alásülyesztenek lelkesedésemet.»

féle szerződésről közte és a Híradó között. Kemény, aki a szabadelvű politika sorsát csalódásai ellenére is a szíven hordja, szeretne valahogyan a lapon lendíteni, noha — amint Jósikához intézett 1845 márc. 15.-i leveléből kitűnik — látja, hogy az «a végin sem fog zöld ágra jutni; mert szerkesztői élnélkülnek, közönsége csekély és censora jó ember, de ész- és elv nélküli.» «Én meguntam már — mondja azután — dolgozataimat illy páratlan rossz szerkesztés megrendeléseire, csupán díjért — mert erkölcsi eredménye aránylag kevés — irogatni. Ennélfogva, ha te a jövő félévre regényt ígész és Kovács Lajostól vezércikket nyerhetek, akkor ingyen elvállalom a felügyelést Erdélyi Híradónkra és törekvéndek abból türhető lapot csinálni. Különben pedig semmiben részt venni nem fogok.» Kemény tervéből nem lett semmi és joggal hitelt adhatunk 1846 márc. 14. levelében tett azon nyilatkozatának, hogy 1845 tavaszán eszébe sem jutott többé, hogy valaha követ, journalista vagy rendes és komolyabb studiumú politikai író legyen. «Mea me paupertate involvo s másokra bízom a közélet küzdését és dicsőségét, pálmáját és tüskéjét.»

A politikától visszavonulóban Kemény megint a költészethez fordult és elég hosszú időn át, bár nem állandóan egyenlő erős határozottsággal, kitartott azon szándéka mellett, hogy ennek fog élni. Az említett néhány hirlapi cikken és «rövid érintések»-en kívül 1844 kezdetétől körülbelül másfél évig csak a szépirodalom terén fejtett ki munkásságot. 1844 eleje körül elővette az *Élet és ábrándot*, ami az Erdélyi Híradótól való megválása idején félig már készen volt. s valószínűleg az év második negyedében be is végezte; azonban egy esztendőnél tovább tartó huza-vonába került, míg kiadását biztosíthatta. Még az 1844. év első felében egy másik szépirodalmi alkotással kezdett foglalkozni, *A hirlapszerkesztő naplójával*,¹ melynek csekély töredékei nemrégiben kerültek elő Kemény hátrahagyott iratai közül. Ezen dolgozott 1844 utolsó hónapjaiban, sőt munkája belenyúlt a következő évbe is és még március közepén is befejezetlen. E művében, amint a fennmaradt részletekből kitűnik, s amint maga is hangoztatja, «sok oldalról politikai irányú regényké»-t alkotott. A saját életébe és sorsába belejátszó erdélyi politikai és társadalmi viszonyokból fejlesztette ki történetét és ezeknek a viszonyoknak a szövedékébe fűzte bele alakjait. Tehát, amidőn azt hitte, hogy a politikával szemben a szemlélő álláspontján meg tud maradni, nem állhatta meg, hogy költői formába burkolva ne adjon kifejezést politikai felfogásának. Így Kemény volt egyik legelsője regényíróinknak, aki politikai céllal egykorú tárgyhoz nyúlt. Személyes érdekelttségét aligha tudta,

¹ I. a Honderú 1844. 20. sz. (május) híradását!

sőt talán nem is akarta az őt oly közlőről érintő viszonyok ábrázolásából kiküszöbölni. *A hírlapszerkesztő naplójának* a szereplői sokat kaptak Kemény személyiségéből; gondolataik, érzéseik, élményeik igen gyakran az író egyéni tulajdonai. A tárgy természeténél fogva a költőpolitikus nem kerülhette el azt sem, hogy a jellemrajz számos vonása a közéletből általánosan ismert személyekre ne emlékeztessen. Ez visszatetszést kelthetett; bizonyára maga Kemény is belátta ezt, s emiatt mondott le művének nyilvánosságra hozataláról. Az 1843-iki akadémiai tagajánlás Keményt az *Izabella királyné és a remetén* s a *Camoensen* kívül egy *Balassa* c. regény szerzőjének mondja.¹ Erről más nyomot nem ismerünk és valószínűnek tarthatjuk, hogy vele Kemény a tervezeténél nem is jutott tovább. 1845 januárjában, mikor még *A hírlapszerkesztő naplójával* nem készült el, egyik Wesselényinek írt levelében arról beszél, hogy szeretne *regényei* számára üres időt meggazdálkodni. Ez arra vall, hogy ekkor már valami újabb munkát tervezgetett, valószínűleg a *Gyulai Pált*, de koncepciója határozott alakot aligha öltött; különben, midőn Jósikához intézett ekkori leveleiben irodalmi dolgait szóba hozza, nem igen hallgatna róla. A mű kidolgozásához meg csak az év közepe felé foghatott hozzá.

Kemény ebben az időben sűrűn változtatja tartózkodási helyeit, mintha nyugtalanságában folytonosan újabb és újabb környezetet akarna látni maga körül. 1844 közepén beutazza Erdélyt és «kalandozásai»-ból július végén ér haza Kapudra; néhány napi itt időzés után augusztus elején Kolozsvárra költözik állandó tartózkodásra.² Kolozsvárt tölti még a következő év elejét is, majd február végén Szatmármegyébe megy, május elején megfordul Szamosújváron. 1845 jan. 28-án arról ír Wesselényinek, hogy ha körülményei engedik, a jövő télre Pestre költözik. Őt, aki ekkor jövője megállapításánál komolyan gondolt az írói hivatásra, Pest elsősorban mint irodalmi középpont vonzotta; de egyébként is nagyon beleunt már a kisszerű erdélyi viszonyokba. Folytonosan panaszkodik rájuk; így kolozsvári életmódjának rója fel, hogy regényein nem dolgozhatnak és naponként «lomhábbá» válik; ezért vágyódik Wesselényihez Zsibóra, hogy az ottani társaságban felélénküljön.

Kemény 1844 közepe táján jut közelebbi viszonyba Wesselényivel. 1846 márc. 14.-i levele és Szász Károly emlékbeszédének egy adata szerint már ifjú korában ismerte és előbb is tisztelte őt, mint az erdélyi és magyarországi közélet egyik vezéralakját, de barátai

¹ Akadémiai Értesítő 1906. 624.

² 1844 júl. 26. lev.

közé nem tartozott. Sűrűbb és bensőbb érintkezésük minden valószínűség szerint a *Kortelkedés* útján kezdődött, amely felkeltette Wesselényi figyelmét írójának személye iránt is. A legközvetlenebb indítékot azonban, azt hiszem, Keménynek néhány a *Kortelkedés*ben Wesselényiről tett mély rokonszenvtől áthatott nyilatkozatában kell keresnünk.¹

Wesselényi véleményének döntő hatása volt a *Kortelkedés* sorására és Keménynek a röpirat megjelenését követő politikai magatartására. Említett erdélyi «kalandozásai» alkalmával meglátogatja Wesselényit és ettől fogva szoros barátság fűződik közöttük.² Politikai elvekben, sőt egész irányukban erősen eltértek egymástól, de azért mindegyik méltányolni tudta a másik kiválóságát és érdemeit. Kemény egyébként később sem igen nézett ismerőseinek, barátainak a megválasztásánál politikai pártállásra és felfogásra. Hogy Kemény menynyire átértette Wesselényi törekvéseit és felfogta az ő államférfiúi jelentőségét, kiténik a *Wesselényi-essay*ből. Viszont Wesselényi is mindent elkövetett, hogy a nagytehetségű Keményt megnyerje politikájának. Jellemre, természetre nézve elütöttek egymástól. De Kemény nagyra becsülte Wesselényit mint embert is és a lélekbúvárt érdekelte annak szertelenségig nem közönséges és sok tekintetben paradox személyisége; hasonlóképen Wesselényi is vonzódott Keménynek titokzatosságában is szeretetreméltó egyéniségéhez.

¹ Az I. füzet 91. lapján ezt mondja: «... én Wesselényi leghidegebb sorát, legszárazabb fejtegetését is egy neme nélkül a megindulásnak olvasni nem tudom, s ha rögtön, ha az első benyomások és kedélyhangulat közt kellene véleményemet nézetei fölött elmondanom, azoknak nálamnál részrehajlóbb bírálója alig találkozónék.

Ösmeritek-e ama néphitet, mely titkos okairól regél egy véletlen borzadásnak, mely alkonyban az őszi nap levélhullásai közt megszorítja szívünket és idegeinken keresztül rezg? Ez akkor történik, ha sétálásunkban, míg elandalódás borult reánk, oly helyen lépünk át, hol valaki haldoklott és jel nélkül temetve van. (Ugyanezt a néphitet szövi be Kemény *Gyulai Pályába* is.)

Első olvasáskor ily hatalmat gyakorol rám Wesselényi leghidegebb modora, legközönyösebb tartalma irata is. Nem azért-e, hogy minden betűje talán egy szenvedés vonaglása, egy életöröm koporsója?»

A 95. lapon meg így szól Wesselényiről: «Engedje meg tisztelt honfiktársam, kít én különyszerű egyéniségénél fogva azon ritka jellemek közé sorolni mernék, kik tetteik és Plutarchos tolla által kettős apotheosist nyertek.»

² Innen kezdődik levelezésük, melyben Kemény nála szokatlan nyíltsággal tárja fel törekvéseit és belső életének egyes mozzanatait, s így fontos adatokat szolgáltat fejlődése ezen szakaszának ismeretéhez.

Kemény 1845 májusában, amire már régóta készült, ellátogat Zsibóra. Ez alkalommal ő Wesselényinél a magyar közélet és irodalom két kimagasló alakjával: Deákkal és Vörösmartyval találkozik. E történelmi nevezetességű összejevetelnek fontos következményei lettek Kemény pályájának további alakulásában. Ekkor enged u. i. azon elhatározásából, hogy pusztán csak az irodalom terén fejt ki munkásságot. Különösen a Deákkal és Wesselényivel töltött huzamos együttlét hatása alatt, elnyomott politikai törekvései ismét előtérbe kerülnek; hiszen — az 1846 márc. 14.-i levélben tett vallomása szerint — velük hosszasan alig lehet az ember, hogy megint kedvet ne kapjon a politikára. S az a Kemény, akiről Vörösmarty zsibói találkozásuk alkalmával mint «a regényíró»-ról emlékezik meg,¹ Kolozsvárra visszatérve, naponként szorgalmasan dolgozik ugyan újonnan kezdett regényén, *Gyulai Pálon*, de szintoly «assiduitással» tesz előkészületeket röpiratokra is.² Mintha e nagy emberekkel való érintkezés befolyása alatt valami rendkívüli tevékenységi vágy fogná el: erejét a publicistika és az irodalom között megosztva akar és remél érvényesülni. A regényirodalom további művelésére ösztönzi — saját kijelentése szerint — elég szép szerződése, másrésről meg a politikai fellépésre indítja Wesselényi barátsága s azon utálatos felszínesség és apathia, mely Erdélyben mindinkább kezd lábra kapni.

De a balsors megint rajta üt Keményen és nem engedi, hogy dolgai után lásson. Betegeskedése előbb Kolozsváron, majd Kapudon június második felétől körülbelül négy hónapon át majdnem teljes munkátlanságra kárhóztatja.³ Midőn októberben felépül, eleinte tele van ambícióval, reményekkel, tervekkel.⁴ De nemsokára kénytelen belátni, hogy megzavart viszonyait csak bajjal hozhatja rendbe. Munkáival elkésett, frói jövedelmei kimaradtak és összekötetései szétszakadtak. Szinte mindent újra kellett kezdenie. S ez a helyzet rákényszerítette, hogy eddigi tapogatózásaival felhagyván, most már teljes határozottsággal és körültekintéssel iparkodjék jövője végleges biztosítására minden eshetőséggel szemben.

Mindenekelőtt saját magával kíván tisztába jönni. Mikor evégett magába mélyed, először — részben tán még a kiállott betegség utóhatásakép — kínos önelégületlenség lepi meg. Tudatára jön annak, hogy törekvései eddigi sikertelenségének a saját természetéből sar-

¹ Vörösmarty lev. feleségéhez 1845 máj. 8. (Riedl Frigyes, Új Magyar Szemle 1900.)

² 1846 márc. 14. lev.

³ 1845 júl. 3. és nov. 7. lev. (Irodalomtört. Közl. 1900.)

⁴ 1845 nov. 7. lev.

jadzó és szabadjukra hagyott gyengeségek is nagy mértékben okai voltak. Jósikához írt 1845 december 15.-i levelében elég világosan feltárja ekkori lelkiállapotát. Vádolja magát, hogy nem képes kitartó munkásságra, s e hibáját főképen onnan származtatja, hogy szorgalma inkább olvasgatásra, mint írásra, inkább a más «terményei»-nek az élvezésére, mint gyümölcsözésre hajlandó. E kijelentésével ő maga utal tehetsége kevéssé termékeny voltára és elismeri nehézségét. Valóban ő néha túlbecsülte nem képességeit, hanem munkakedvét és munkabírását. De most világosan látja ezen fogyatkozását és emiatt önbizalma meginog. Bántja az, hogy eléggé előrehaladott kora ellenére még sok silány szenvedély háborgatja és nem tud olyan érzéseket leküzdeni, amelyeknek káros volta tisztán áll előtte. Indulatoktól nem háborgatott léleknyugalmat óhajt; szeretne «szolid» ember lenni, de e törekvésének hiábavalóságát tapasztalja, mert könnyebb — úgymond — egész könyvtárt az eszélyes életéről megtanulni, mint egy kis balszokást vagy rossz hajlamot felejteni. Élénkebb életviszonyok után vágyódik, mert egy oly félreeső falun, mint ahol ő lakik. — írja Jósikának 1846 január 9.-i levelében — ki van ő véve eleméből, mindig unatkozik, sőt a politikai mozgalmakat sem bírja figyelemmel kíséreni. Tehát Kemény kereste az emberek társaságát, de nem azért, hogy megnyilatkozzék, hanem hogy közöttük szemlélődjék, őket megfigyelje. Regényeinek a személyei is, ha együtt vannak, az érintkezésből származó benyomásait csak a maguk számára dolgozzák fel és nem juttatják egymás tudomására. Kemény a maga kevésszavúságában nem elégítette ki a világ kíváncsiságát, épen úgy, mint regényalakjai is rendszeren lélektani talányként tekintenek egymásra.

Kemény egyéniségének ezen jegecesedési folyamatát későbbi fázisában tünteti fel a Wesselényihez intézett többször említett 1846 márc. 14.-i levél. Az ő egész lelki valóját eltöltő feszültség ekkor éri el tetőfokát. Folytonos izgalomban tartja az az érzés, hogy egész életére kihatóan döntenie kell a boldoguláshoz vezető útra nézve. Mert az ő korában¹ — írja levelében — Bulwer szerint még a könnyelmű embert is ellenállhatatlan vágy lepi meg, hogy számot vessen erejével, helyzetével és a sokféle törekvéstől visszavonván energiáját, azt kitűzött célra irányítsa. Majd így ítél magáról: «Isten látja, hogy én könnyelmű soha sem voltam, de még is nem gazdálkodtam eszélyesen azon csekély tehetséggel, mellyel az ég megáldott s mellyel nálunk is olly időben, mikor nagy szükség van lelkiösme-

¹ Kemény 30 évesnek hitte magát, holott — amint tudjuk — 32-ik évében járt.

retes és munkás emberre, csakugyan lehetne szilárd kitartás mellett gyümölcsözőleg fáradozni.»

Ugyanitt felfedi azokat a rugókat, melyek törekvéseinek a mozgatói voltak. «Tudod te azt, hogy otthonról jövedelmem csak szükségeim kielégítésére való, *minden mi kissé több kényelemre van számítva, nálam a literatura által fedeztetik.* — Honnan jól lakhatom, jól ruházódhatom, ehetem, amennyit tetszik, tarthatok, ha kell, egy pár lovat, meg egy legényt, aztán fárságonként vesztegethetek is valami keveset, néhány hétig: ennyire terjed apámról maradt jövedelmem. — s többre nem. Ez az embernek elég nagy securitas az életgondok ellen; de én örvendeni, élvezni szeretek, s szívesen fáradozok a kényelemért. Nekem sok oly igényeim vannak, melyeket hasonló vagyónak nem kívánnak, sok oly szükségeim, melyeket mások nélkülözni tudnak. Ennélfogva folytonosan kell munkálkodnom, hogy eleget szerezhessenek.»

Ime, e vallomás tanúsága szerint Kemény érezte, hogy az elődeitől leélt multból átörökölt hajlandóságok, az arról a multtól rámaradt emlékképek nem illeszkednek bele az ő vagyoni helyzetének a kereteibe. Neki igényei, szükségletei voltak, melyek kielégítése végett erőt vett nyugalomvágyán, a szükségszerű munkától való idegenkedésén. Az idézett szavak elősegítik erkölcsi valójának és életfelfogásának megértését. Ő nem tartozott az önmegtadadásukkal a földi szenvedélyek gözkörén túlemelkedő lények közé, akik mint regényhősök egyes íróknak talán jó szolgálatot tesznek, de akiket az élet valóságos alakjai között rendszeren hiába keresünk. Az ő személyiségének energiarendszerében jelentékeny összetevőt adtak az önző elemek, azonban állandóan képes volt ezeket ellensúlyozni, olyannyira, hogy cselekedetei mindig a legszigorúbb erkölcsiség megnyilvánulásai.

Általános felfogás, hogy Kemény mit sem törődött a világ elismerésével és munkássága anyagi eredményeivel. Gyulai azt mondja, hogy nem hiúság ragadta az írói és politikai pályára, hanem szenvedélyből lett költő, hazafiságból politikus. Salamon hangoztatja, hogy Keményt a regényírásra nem anyagi haszon, s még kevésbbé népszerűségi ösztön vagy ambíció vezette, hanem az neki a szellemi élvezet mámore volt. Péterfy lelkiszükségként, az elfojtott belső kényszerű kitoréréseként fogja fel Kemény költészetét. Ezt a kizáróan csak idealisztikus tényezőket számbavevő felfogást ki kell egészítenünk írói működése egyéb rugóinak a felfedésével. Kemény maga elismeri, hogy törekvései motivumai közé az önzetlenek mellett a saját javát szolgálók is vegyültek. A költészet tehát nem pusztán lelki szükség, a politika nem pusztán hazafiúi kötelesség volt nála, hanem bizonyos

fokig az anyagi életszükségletek kielégítésének eszköze, vagyis kenyérkereset.¹ De ha vagyoni viszonyainál fogva számításba jön is előtte az írói munka gazdasági értékelése, a pénzszerzés vágya sohasem hatalmasodik el rajta, mint azt több újabbkori nagy írónál (Walter Scott, Balzac, Dosztojevszki) látjuk. Az anyagi előnyök keresése nem folyik be írói munkássága irányításába vagy épen természetébe, mint pl. Jósikáéba (különösen pályája második felében) vagy Jókaiéba, kiknél a termelés erőszakolása vagy a közönségtől támasztott igények kielégítésének célzata gyakran szembeötlő. S így van ez politikai tevékenységében is: a publicistika, mint legfőbb jövedelmi forrás, a Kemény saját érdekeinek előmozdítója, de egyszersmind a közjó szolgálata is, melyben a hasznosságnak az erkölcsiségbe ütköző önző szempontjaitól mindig ment maradt.

Mégis főképen anyagi tekintetek indították Keményt arra, hogy amikor politika és irodalom között választásra került a sor, amaunak adja az elsőséget. A publicistikai foglalkozás ugyanis — különösen irodalmunk akkori gazdasági viszonyai mellett — jobban megfelelt azon követelménynek, melyet Kemény jövő élethivatásával szemben felállított: tőle telhetőleg használni a köznek, de aztán oly független helyzetet teremteni, melyet négy hónapi betegség soha meg ne ingathasson (1846 márc. 14. lev.).

Midőn élete válsága tudatossá lesz Kemény előtt, először arra tökéli el magát, hogy huzamosabb időt falun tölt és ezalatt serényen írja *Gyulai Pál* c. regényét. Ennek kidolgozásába — mint láttuk — Wesselényitől Kolozsvárra visszatérte után júniusban kezdett bele, de kedvezőtlen egészségi állapota munkája folytatásában annyira hátráltatta, hogy december 15-ig csak másfél füzetet írt meg. Ezzel az előhaladással nincs megelégedve, kiváltképen, ha arra gondol, hogy azalatt, míg ő ennyire jutott, Jósika négy novellával és négy füzet regénnyel végzett.² Ezen művét akarja most mindenekelőtt befejezni.³ Anyagi szempontok is készítetik a munka mielőbbi elkészítésére; t. i.

¹ Művei kiadásával kapcsolatban rendszeren utal a pénzkérdésre. Így az *Élet és ábránd* megjelenését 1845 márc. 15. levele szerint azért is óhajtja, mert az érte járó díjazásra számít: «Aztán nekem szünetlenül pénzre van szükségem és a legkevesebb összeg is pótól oly hiányokat, mik igen összecsoportosodva épen nem teszik kellemetessé az életet.» Hasonlóképen egy tervbe vett bírálatának az elhelyezése felől 1846 jan. 9. így ír Jósikának: «Mégis csak Lázihoz (Petrichowich) írok; ámbár ő gyöngén fizet s nálam nem megvetendő artikulus a pénz.»

² 1845 dec. 15. lev. Jósikához.

³ 1845 nov. 7. lev.-ben erre határidőül a következő februárt tűzi ki.

arra számít, hogy *Gyulai Pálnak* s az *Élet és ábrándnak* 5000 váltóforintnyi tiszteletdíjából — kiegészítve azt jószágja jövedelmével — akár Pesten, akár Kolozsváron mindaddig megélhet, míg más keresetforrásokat nyithat.

E tépelődések között, s mialatt *Gyulai Pált* írja, szakadatlanul kovácsolja a terveket jövőjére nézve. De végleges elhatározása csak hosszabb önmegfigyelés és a körülmények pontos mérlegelése után alakul ki, úgy hogy a döntésig a tervek egész sora váltja fel egymást. Eleinte a politika mellett az irodalomról sem akar teljesen lemondani. Jósikának 1845 dec. 15-én azt írja, hogy regényét befejezvé, áprilisban az országgyűlés megnyitásával követ lesz; a következő nyarat pedig vagy fürdön vagy erdélyi barátainál, Wesselényinél és Jósikánál töltvén, a tél beálltakor Kolozsvárt végkép odahagyja és Pestre költözik, s az év hideg részében ezentúl itt, a melegek idején ellenben falun tartózkodik. «Illy vegyítést, — folytatja — mellyben felit, költséges felit a frugalis hónapok alkotandják, az én pénztárom el fog tűrni, kivált ha belé rendesen ömlend egy kis öszvegecske az irodalomból is.» Ezt a tervet azonban csakhamar feladja, mivel tudatára jön annak, hogy így megosztott erővel semmi fontosabbat, semmi maradandóbb becsút nem alkothat. Ezért szigorúan számot vetve tehetségeivel és hajlamaival, végkép fel akar hagyni vagy a politikával vagy a regényirodalommal. Mielőtt azonban valamelyik irányban elhatározná magát, tájékozódni kíván arról, minő kilátásai lehetnek egyik vagy a másik pályán. Minden eshetőségre kétféle tervet tart készen. De kezdettől fogva inkább a politikát állítja előtérbe, és ettől anyagi tekintetben többet várván, publicistikai működést óhajt kezdeni a Pesti Hirlapban. Úgy látszik, hogy az akkori közélet tényezői közül ezt a lapot és a mögötte álló csoport irányát találta a saját felfogásával és meggyőződésével leginkább összeegyeztethetőnek, ámbár a centralisták törekvéseivel sem érthetett mindenben egyet. Midőn a Pesti Hirlap a centralisták kezébe került, Kemény Wesselényihez írt 1844 július 26.-i levelében elég elismeréssel szól az új szerkesztőségéről, de sajnálja, hogy Eötvös úgy kesereg a megyei rendszer visszaélései fölött, mint Rogerius carmen miserabileja a tatárpusztításért. Ő maga — úgymond — talán inkább védője az összpontosításnak, mint Wesselényi és Kossuth, de az új Pesti Hirlap centralizáló szelleme mégis felforralja vérét és kedve volna egy kis tollharcra. A közélet időközben felbukkanó tünetei, a másfél éven át széles mederben és magas színvonalon folytatott megvitatások azonban közelebb hozzák egymáshoz az ő és a Pesti Hirlap álláspontját. Azóta megszapordtak az érintkezési vonalak az ő felfogása és amazoké között. Ha érvényesülni akart, elszigeteltségében nem maradhatott meg, és ha már csat-

lakozni kellett valahová, azt látta, hogy a Pesti Hirlap körével való együttműködés leginkább összefér az ő politikai elveivel és a taktikai kérdésekről vallott nézeteivel.

Igy fordul 1845 december közepe felé a lap egyik főintézőjéhez, Eötvöshöz, akivel szépirodalmi munkái kiadása ügyében előbb is összeköttetésben állott. Arról tudakozódik, hogy rábíznák-e: az országgyűlési és az erdélyi megyei tudósítások tárcáját, átadnák-e neki részben a vezércikk-írást és megengednék-e, hogy agitációt kezdjen az unió érdekében.¹ Ezzel összefüggésben eltökélt szándéka, hogy ha a Pesti Hirlap elfogadja ajánlatát és feltételeit, a jövő erdélyi diétára követte választatja magát, mert országgyűlési szereplésével akar súlyt adni publicistikai működésének. Mint a Pesti Hirlap diétai és megyei tudósítója állandóan Erdélyben szándékozik maradni, s hogy a Pestre költözésről, ami pedig régóta kedves vágya volt, kénytelen legyen lemondani, birtokvásárlást (Alvinczen) forgat eszében.

De számításba veszi Kemény azt is, hogy Eötvösök nem fogadják el ajánlkozását. Ezért náluk való puhatolódásaival egy időben szépirodalmi vállalatok körül szintén megteszi az előzetes lépéseket, hogy így minden fonalat kezében tartva célarányosan választhasson. Jövőjét pedig úgy szabja meg, hogy ha sikerül a Pesti Hirlaphoz bejutnia, akkor teljesen a politikára adja magát. Ellenkező esetben azonban egészen felhagy vele, mert az Erdélyi Hiradóba írni nem akar, az ő kevés jövedelme mellett pedig rossz gazdálkodás lenne a követségre törekedni és a diétai munkásságra annyi időt és fáradságot fordítani, hogy «miatta talán éveken át mint a kínai paraszt oly nagy frugalitásra legyen kényszerítve». Ez esetben a regényirodalom mellett marad és felköltözik Pestre, mert «a provinciális író ritkán dicsekedhetik kelendősséggel». S jellemző a szenvedélyeit, vágyait zabolázó

¹ Ez a terve már különben nem egészen új. 1845 márc. 15.-i levelében írja Jósikának, hogy ha a Hiradóval való összeköttetését felbontaná, minthogy viszonyainál fogva nem hagyhat fel teljesen politikai cikkeket készítésével, Pestre küldi dolgozatait. Ezzel kapcsolatban a következő kérdésre kíván feletet Jósikától: «Nem volna é tehát célszerű, folytonos levelezésre kötelezni magamat Erdélyi viszonyainkról? Magyar ország nem ösmeri hazánkat. Az unionak egyik leghatalmasabb emeltyüje fog lenni, ha találkozik hirlap, mely mindkét honnak orgánjává váland a haladási eszmék körül és olvasóit Erdély sok részben sajtósági viszonyaiba is beavatja. Én figyelmet érdemlő tényeinket gyorsan közleném és a meny nyire a lap oconomiaja engedné, bizonyos mennyiségű Erdélyi vezércikkeket írnék. — Lehetne é életbe léptetni tervemet? Miként és hol kísérssem meg azt?!» Bizonyára erre nézve sürgeti Jósika válaszát május 5.-i levelében.

Keményre, hogy az utóbbi kifejlés szíve mélyén kedvesebb volt neki, mint az észbeli megfontolástól eléje szabott munkakör elnyerése. Hisz 1845 jan. 9-én így ír Jósikának: «Mint ügyeim állanak, örömmel fogom venni mellőztetésemet is (a Pesti Hirlapnál), mert a szépirodalom szűk körében talán kevesebb csillogással, de több valódi haszonnal munkálódhatom, mint a politika mozgalmas mezején, s utóljára is nagy kérdés: cur valle permutem Sabina divitias operosiores? ¹ Mért akarjak fényleni, ha egyszerű körben is tudok hasznos lenni?»

Ilyen vagylagos eltökéléssel nyugtalanul várja Eötvös választát, ami azonban egy ideig késik. Végre értésére hozzák, hogy örömet adnak neki részt a szerkesztésben és számítanak arra, hogy a diétai tudósításokat elvállalja. De közbejönnek ekkor a bihari események és miattuk a Pesti Hirlap vezetésében is változások történnek. Eötvös és Trefort visszalépnek és az ő visszavonulásukból származó «fluctuatiók» miatt Kemény dolga is fennakad. A bizonytalanság érzete hangzik ki a március 14.-i levél e szavaiból: «... még az új emberek nem álltak elő és minden zavarban. Mi lesz az én projectumommal, azt isten tudja.» Ily körülmények között a Pesti Hirlappal való meg egyezés csakugyan még hosszasan elhúzódik.

Miközben így ügyei függőben vannak, Kemény az 1846. év elejét Enyeden tölti ismerősei, főképen a Szász-család társaságában és állandóan dolgozik *Gyulai Pálján*, amelyből Szászéknál többször mutat be és olvas fel részleteket.² Március közepén megint Kapudon találjuk őt, a következő hónap 12-től pedig egészen július végéig Wesselényi vendége, mialatt egy cikksorozatot írnak együtt az úrbér ügyében.³

E tájban juthatott el hozzá Széchenyi felszólítása, aki őt «szövegszerű» és egy politikai lap szerkesztőjéül szemelte ki, melynek célja lett volna «közvetíteni az eszméket s egy oly whig-párt alakulását előmozdítani, mely a Kossuth radicalizmusa és a jobboldal közt állván, lehetségessé tegye a reformokat nagy rázkódások nélkül.»⁴ Széchenyi már a *Korteskedés* közzététele óta figyelemmel kísérte Keményt.⁵ A fejtegetéseiben mutatkozó éleslátás és elfogulatlan józanság

¹ Ezt az idézetet beleszövi Gyulai Pál naplójába is.

² Szász K. emlékbeszéde Kemény felett. — Az első kötet kéziratát már magával vitte oda és ennek a letisztázásáról gondoskodhatott az ifjú Szász. L. többet K. Zs. írói működésének kronológiájáról szóló dolgozatomban. Egyet. Phil. Közöny 1911.

³ Wesselényi levelei Keményhez. (Ferenczi Z. Irod. tört. Közl. 1901.)

⁴ Kemény: *A két Wesselényi.* (K. Zs. Ö. M. X. 110.)

⁵ Tasnernak 1844 febr. 1-én így ír: «Kemény Zsigmond (ugyan kicsoda, micsoda?) korteskedésről 2 füzetét olvasta-e?»

alkalmas személyiségnek tüntette fel őt az ilyen közvetítő szerep betöltésére. Kemény régi barátja, Széchenyi bizalmasa, Kovács Lajos vállalta el Kemény megnyerését. Kovács, aki Wesselényi által is szeretett volna Keményre hatni, Kapudról Zsibóra hívatta őt; majd a Tisza-szabályozás ügyében összehívott értekezlet alkalmával Széchenyi személyesen is szándékozott vele értekezni.¹ Kemény hajlandó volt Széchenyivel érintkezésbe lépni, amit ez Kovácshoz írt levelében (1846 máj. 6.) örömmel vett tudomásul, sőt azon óhaját fejezte ki, hogy a nyarat velők szeretné eltölteni. Kemény csakugyan találkozott Széchenyivel Debreczenben a nyár folyamán és pedig Wesselényi ellenére; de megegyezés nem jött létre közöttük, mert Kemény — amint *A két Wesselényi*-ben kinyilatkoztatja — eleve el volt határozva, hogy Széchenyi ajánlatát nem fogadja el. A feltételek, amiket visszautasított, rendkívül kedvezők voltak, amennyiben húszezer forintot ajánlottak neki. Mi indította Keményt arra, hogy így cselekedjék, nem áll előttünk egészen világosan. Wesselényivel szemben ő körülményeire hivatkozik, de közelebről nem jelöli meg ezek mivoltát. Bizonyára nem a Pesti Hirlaphoz való viszonya gátolta őt, hisz erre vonatkozó reményei ekkor nagyon ingatag alapon állottak. Az oknak sokkal mélyebben kellett feküdnie: bármennyire meg volt is győződve Kemény Széchenyi végső céljainak tisztaságáról és bármennyire meghajolt az ő államférfiúi nagysága előtt, ekkori törekvéseit és politikai módszerét nem hitte időszerűeknek és életképeseknek. Attól tartott, hogy ha Széchenyi politikai irányához köti magát, a közvéleménnyel, az oly sokszor hangoztatott «korszellem»-mel szembehelyezkedve egész közpályájának útját vágja. Tapasztalt ugyan olyan tüneteket, mintha a nemzet kezdene visszafordulni Széchenyihez (kedvező fogadtatása tiszai körútjában), de — úgy látszik — ennek a hangulatváltozásnak a tartósságában nem igen bízott. Ezért célszerűbbnek tekintette fenn tartani összeköttetését a Pesti Hirlap körével, annyal is inkább, mert ekkorra már megtörtént az egyesülés a szabadelvű ellenzék két árnnyalata, a centralisták és municipalisták között.

De mikor ezt tette, most már tudni akarta, hogy a Pesti Hirlapnál csakugyan számítanak-e közreműködésére. Ezért augusztusban Pestre utazott, hogy Eötvösékkal személyesen értekezzék jövőjéről és regényei dolgát eligazítsa. Ezt a hónapot Pesten töltvén, miután a Pesti Hirlap intézőivel sikerült megállapodnia, szeptember elsejére visszatért Zsibóra. Ekkor egyszersmind felhagyott azzal a tervével, hogy Erdélyben vállal szerepet a közélet terén és a diétai választásoktól is távortartotta magát. Szándéka az volt, hogy a télre elfog-

¹ Ferenczi Z. Deák életrajza II. 31. l.

lalja állását a Pesti Hirlapnál. Ez azonban különböző bajok és kellemetlenségek miatt csak hónapok múltán történhetett meg.¹ A szeptember—december hónapokat Wesselényinél töltötte. Ezalatt állandóan dolgozott *Gyulai Pálon*. Wesselényi nem jó szemmel nézte barátja e foglalatosságát, mert attól félt, hogy a szépirodalom megint elvonja őt a politikától; ezért sajnálattal szól arról egy levelében, hogy olyan kiválóan képzett és jeles fejű ember, mint Kemény, regényt kénytelen írni.² Kemény azonban, mielőtt új hivatásába fogott volna, be akarta fejezni azt a művet, melyet költői vágyainak szánt végső áldozatul és *Gyulai Pált* készen hozta Pestre 1847 márciusában.

Ezek az évek, melyeknek a történetét áttekintettük, Kemény belső életének legmozgalmasabb korát foglalják magukban. Az időszak vége az ő pszichológiai fejlődésének is élesen szembeötlő határpontját jelöli. Egyénisége megállapodott alakot ölt, amelyen a világgal való további érintkezés csak egyes mellékes részleteket formálhatott át. E kifejlett egyéniségnek legfőbb meghatározója a rendes emberi mértéken jóval túlemelkedő öntudatosság. Valóban Kemény, a bécsi egyetem anatómiai és fiziológiai előadásainak egykori hallgatója, szinte ezen tudományok módszerességével, könyörtelen hidegvérrel, sőt valami fájdalom-kéjjel boncolta szét szellemi organizmusát, elemezte az abban működő értelmi, érzelmi és erkölcsi erőket, s így megfejtette a legnagyobb és legnehezebb problémák egyikét: saját magát. Ő, aki gyermekkorától fogva megszokta a saját magával való foglalkozást, már korábban is kitűnően ismerte énjét. De ezen tudását soká nem értékesítette eléggé tetteinek az irányításában. Gyakran voltak «percei, midőn keblében az önismeret elszenderült és csaképek búvárkodtak körülötte». (Élet és ábránd.) Hiányzott belőle a kitartás, a saját dolgaiban nem egyszer a határozottság, a következetesség. A tépelődések után, melyeken harmincadik éve táján keresztül ment, az önismeret hatalmas, de nem mindenható szabályozójává lett következő életének. Elmondhatjuk, hogy eddigi lelki élményeiből meritett tanulságok alapján ő ekkoriban sok tekintetben újjá teremtette jellemét. Korábban gyakran indulatokban kitörő érzékenységet ezután ritka kivétellel majdnem tökéletesen sikerült leküzdenie és a közönbösség mezével eltakarni az emberek elől belső világának az eseményeit. A heves convulsiók, melyek sűrűn kinozták, ettől fogva mintha alábbhagynának, bár megszűnni, soha sem szűnnek meg. A kielégíthetetlen vágyaktól felvert lázas nyugtalanságot nyugalom váltja fel. Azonban nem a meglepődöttség önkéntelen lélekcsendje ez, hanem az önmeg-

¹ Ferenczi Z. Irodalomtört. Közl. 1901.

² Ferenczi Z. Eötvös életrajza. 152. l.

tagadás fegyelmezett mozdulatlansága; nem az egészséges testnek az élet melegétől áthatott jóleső nyugodtsága, hanem a vérkeringésből kizárt tagok zsibbadása. Csalódásainak, megghiúsult törekvéseinek a mérlegét összeállítva, szinte induktív uton jutott el a lemondáshoz, a szkeptikus világfelfogáshoz. A sorsral, a körülményekkel vívott küzdelmek után Kemény hangulata nem a megbékélt, hanem a leigázott ellenfélé. De a sors és a viszonyok nyomása alatt zsarnokságra kényszerített akarat nem tudta teljesen elnyomni a lélek érzelmi rezdüléseit, melyek az öröm, a boldogság utáni vágyódás kiirthatatlanságát hirdették. Hite szerint Kemény megkapta a feleletet arra a kérdésre, hogy mit várhat az élettől. Hogy ezt elérhesse, végképen el akarta üzni azokat az ábrándokat, amelyek választott hivatása gyakorlásában zavarhatták, s ezek között a legkedvesebbeket és legerősebbeket, a költői hajlamoktól sugalltakat. Az illuzióitól megvált Kemény hangulatát legjobban saját szavaival jellemezhetjük: «Kár, hogy az évek eltörlik a szív cultusát és a hideg észnek csak egy álma van, s az is sivár, mert alaktalan tárgyról, élvezhetetlen gyönyörről regél — a temetkezés utáni dicsőségről. S pedig oly bajos ábrándok nélkül élni !!»

Ime, egy ilyen örvénylő lélekből szakadt ki a *Gyulai Pál*! Az erős érzelmi impulzusok pedig útját állják a költői alkotóerő szabad érvényesülésének, s így a regényben lépten-nyomon felbukkannak az író forrongó egyéniségének elemei és ki-kiütköznek belső válságának a mozzanatai. Péterfy kiemelve *Gyulai Pál* pszichológiai érdekességét, azt mondja, hogy benne a múlt idők regénye mögött, rejtve mély értelmű modern dráma játszik, melynek transzcendentális hőse maga a regény írója. Valóban Báthory Zsigmond kegyencének a regényében nem kevesebb az alanyiség, mint a tragikus sorsú portugál költőnek vagy az erdélyi pártvezérnek, Kolostori grófnak, a történetében. Kemény maga is beismeri ezt 1846 jan. 9.-i levelében: «*Gyulai Pál* kevésbé kor, mint lélekrajz. Én most annyi bőszen szenvedély légkörében élek, hogy a sok köd mián nem láthatom azon szelid jellemű tájékat, hol a classikai költészet fényalakjai mozognak halkan, szabályosan, méltósággal s mindenek fölött korszakaikhoz illő öltözetben, szokásokkal és kedéllyel. — Én Goethét, talán mert legkevesebé követhetem, miden írók közt leginkább bámulom, s még Faust második részét is egy év óta legalább ötször elolvastam.» A regény szubjektív részletei közül ez alkalommal csak egyre kívánok rámutatni; arra, mely éppen «az élete napfordító pontján» álló Kemény lelkiállapotát tükrözi vissza. *Gyulai* naplója ez, amely sok helyt úgy hangzik, mintha Kemény levelei egyes helyeinek költői parafrázisa volna.

Gyulai Pál azon részletét, mely a naplót tartalmazza (az első

kiadás II. kötet 141. l.), minden valószínűség szerint 1846 elején írta Kemény, tán épen a Szász említette enyedi tartózkodás alatt.¹

«Olvassuk el e naplót, noha betűi egy nemes szív vérébe hullatott méregcseppekkel írvák!» Olvassuk a Gyulai naplóját, mert a szív, melybe a méregcseppek hullottak, a Keményé!

«Le fogom győzni ezeket a garázda gondjait a silány életnek. — Legyen a sötét terveké a fényes dél és Eumenidáké az éjfél: de te szűz korány ne fertőztesd meg fátyolodat s kedélyedet! harmatodat és könnyeidet. — Mert Gyulainak, Zsigmond fejedelem tanácsosának nem szabad ébren lenni, midőn Gyulai a tudományok szolgája és ápolója viraszt. — Könyveket, könyveket e sötét gondok kergetésére . . .» E szavakat olvassuk a napló elején, s ezek a Kemény lelkének a hangjai, azon léleké, melynek az erejét ép ekkoriban egy nagy elszánással teszi próbára, amikor örök búcsut készül mondani a költészetnek. A helyzet, amelyben hősét élénk állítja, a magáé. Ez időben ő már a publicistikának, a politikának kötelezte le magát és a regénye írására fordított időt mintegy ettől hódította el. Gyulai, a fejedelmi tanácsos, a hajnal óráit áldozhatja tudós kedvteléseinek, s Kemény, amint Szász említi, Enyeden nem egyszer hajnalig dolgozott *Gyulai Pálon*.

«A szabad akarat és végzetszerűség tárgya kétkedő tolladnak, oh! fél-bölcs és fél-eretnek Pomponace . . . a bölcseség és történelem, az elmélet és tapasztalás alapja nem sorozni bűn és erény neve alá a tetteket, számúzni a tulajdonítást és az események szülőházára föllrni az igaz címet: sors. A színműnek, mely több mint öt ezer év óta ismételtetik, neve: sors.» A sorsfordulat előtt álló Kemény szavai ezek, aki annyszor érezte már a végzet beavatkozását élete intézésébe, a sorsfordulat előtt álló Gyulai szájába adva.

«S mit tevék legszebb éveimben? Mint egy méla dal, eszembe jön a mult idő, s hangjai átszűrődnek kedélyemen. — Két rövid munkám látott sajtót. Egyiket hasznosnak tartják, a másik a hű barátoknak és nagy mesternek, az én kedves Brutusomnak dicséretére volt érdemes. De többek-e mint első kezdet, mint zsenéi azon áldásnak, melyet ha elpazérlánk, nem csak a jótékony ég legszebb ajándékaira méltatlanok voltunk, de okvetlen éltünk üresnek, pályánkat elhibáztottunk s lényünket — hogy úgy szóljak — csonkának fogjuk tartani. Mert az Istentől küldetés hite a látnokon kívül senkiben nem ver oly mély gyökeret, mint egy íróban. Tedd őt a politikai láthatár legmagasabb pontjára, honnan ezer család boldogsága fölött örökölhetik, add kezébe az állami gép kerekeinek mozgatását, engedd éle-

¹ 1846 jan. 9.-i levelében Enyedről közli Jósikával, hogy a 4. füzet elejét írja és az egészét hat füzetre tervezi.

tébe szöhetni a becsvágy legragyogóbb álmát, még akkor se véld, hogy boldog és a betöltött kötelesség léleknyugalmaival bir . . . Hogy is hihetné az író elvetett tolláért — e szellemkulcsért — kárpótlásnak a társaság örömeit, kincseit, tapsát, ő ki mint az öreg Philemon, istennel beszélhetett volna. — Aztán eddigi csekély dolgozataim szorosán az ösmeret és tudomány körébe vágtak . . . Miért nem írtam bár egy dalt!»

Mintha a Wesselényihez intézett 1846 márc. 14-i levél azon szavai csendülnének meg, melyekben Kemény eddigi törekvései hiábavalóságáról panaszkodva, szemrehányást tesz magának, hogy tehetőségét parlagon hagyta. Gyulai megjelent két munkájának említése is a saját eddigi írói működésére vonatkozik, amiből eddig szintén túlnyomóan a politikai iratok kerültek nyilvánosságra. Talán Gyulai Brutusa mögött «Szász Károlyhoz beszél, hú barátjához és nagy mesteréhez», akinek ő mindenkinél többet köszön, akivel most épen megint együtt van. Gyulai elégiája pedig nem más, mint az író búcsúvétele a költészettől, melynek fájdalmas hangjait az a keserű érzés váltotta ki, hogy szíve legkedvesebb vonzalmától, a költői alkotástól kellett a viszonyok miatt elszakadnia.

Kemény az irodalom és nemzeti élet kapcsolatáról, a nemzeti irodalom hivatásáról vallott felfogásának teszi tolmácsává Gyulait, mikor ez rajongó szavakban vádolja magát, hogy miért nem írt magyarul, miért nem írt «a döntő mogerek nyelvén . . .» — «Meg kellett volna kísértetni erőmet . . . Igaz, mostani műveltségünk csekélylene ily művet és tudásaink köztársasága figyelemre alig méltatná. Azonban nem érdem-e néha bizonyos éveken át feledve lenni, elaludni a telet, s mint a barázdába takart mag kicsirázni tavasszal . . .» Itt megint Kemény hirdeti, hogy ő nem a pillanatnak dolgozik; az ő törekvése, hogy ne a jelen kedvelje, hanem az utókor becsülje műveit.

«Ki harmincz éves korán túl nem óhajt szenvedélyes viszonyok helyett szelid, hú és állandó ragaszkodást, annak nem volt soha eléggé mély kedélye a szerelem viharaira és a csalódás örvényére.» E kijelentés a családi élet nyugalmas boldogsága után vágódó, de ezen vágy beteljesedésében nem hívó Kemény megnyilatkozása.

A költő lelkének kínos vergődését érezzük a következő sorokban: «Lerázom a gondokat, megszököm a politikai élettől, másra bízom azon fáradságot, melytől az ember kara munkától zsibbad, szíve hó vágyak miatt kiszárad, lelke cselszövények közt szétmállik, és az élet sóvárgásokba olvad föl, anélkül, hogy a cél. — megközelíthetnének.»

«Oh, a politikai befolyás feltételeit szívvéremmel írom le! Nem akarok többé e kötményre emlékezni. Örömet feledem én a dicsőséget: csak feledje a pokol annak árát.» Az élet azon képe suhan el

az író előtt, amely felé ábrándjai vonták, de amelytől az értelem belátása, az érzelmei felett uralkodóvá tett akarat visszatartották.

Gyulainak is eszébe jut álmódosásai között a való: «Hiszen én a fejdelem szolgálja vagyok évek óta! — E gondolatra az országlár kötelességei fölébrednek. Isten hozzád csendélet! S Gyulai, az országlár kiáltja: átkozott légy sors! Én terhemet emelem, s fölajdulok sulya alatt.» Kemény maga ébred itt tudatára, hogy «az élet minden képek közt legkevésbé ahoz hasonlít, milyenné vágyaink föstik».

Gyulai Pál megalkotásával végződik Kemény költői pályájának első fele. Salamon azt a megjegyzést teszi, hogy Kemény irodalmi nevelkedése 1848 előtt be volt fejezve. De nemcsak ebben, sőt elsősorban nem is ebben leljük magyarázatát azoknak az eltéréseknek, melyek az ötvenes években kifejtett írói működését a tárgyaltam korszak termelésétől elválasztják. Inkább az életében beálló fordulat és egyéniségének ezzel kapcsolatos változása az, ami magával hozta a pálya második felében teremtett művekben megnyilatkozó írói egyéniség különbözőségét. Kemény írói munkásságában 1846 után több évre majdnem teljes szünet áll be és így megszakad költői törekvéseinek folytonossága. Sőt nem lehetetlen, hogy irodalmunk őt mint regényköltőt talán egészen elveszítette volna, ha a nemzeti élet megrendülésével a közviszonyok változása el nem következik és őt az elhagyott pályára időnként vissza-vissza nem téríti. Tehát nála az ember és író viszonyára nézve Péterfyvel szemben Salamonnak kell igazat adnunk, aki azt állítja, hogy kedvezőbb politikai viszonyok közt talán kevésbé vágyódott volna a politikai élet zajából a regényírás magányába.

Az egyéniségében történt átalakulásra vihető vissza Kemény írói fejlődésének azon tünete, hogy eleinte nagy erővel előtörő szubjektivitása utóbb egyre jobban háttérbe szorul. Péterfy szerint ez magyarázza a korábbi és későbbi művek között levő különbségeket. «Az első művek a küzdő, heves vágyú, az utolsók a lemondó, meghiggadt ember művei; amott az író szenvedélyesen befurja magát tárgyába, itt nagyobb nyugalommal vagy legalább nagyobb megadással tekint körül: látszik, már éles választóvonalat vont az élet és költészet között — saját lelkére nézve is.» Péterfy ezen, inkább csak Kemény költészetének mélyreható megértésén és átérzésén alapuló sejtését a költő életjelenségeinek fentebbi vázlatos feltárása is igazolja. Tehát nem kell épen «osztályozgató elmével» birnunk, hogy Kemény költői működésének 1846 végéig terjedő idejét mint «a forrongó egyéniség szakát» jelöljük meg.

PAIS DEZSŐ.